

ՆՈՐԱՅՐ ՊՈՂՈՍՅԱՆ

ԹՅՈՒՐՔԱԿԱՆ ԲԱՐՔԱՌՆԵՐԻ ՎՐԱ ՀԱՅԵՐԵՆԻ ԹՈՂԱԾ ԱԶԴԵՑՈՒԹՅՈՒՆԸ

Թյուրքական բարբառներ ասելով՝ նկատի ունենք Հայաստանում և հարակից տարածքներում բնակություն հաստատած թյուրքական ցեղերի ու ժողովուրդների լեզուներն ու բարբառները, որոնց հետ հայերն ունեցել են անմիջական ու երկարատև շփումներ:

Հայերենի ու թյուրքական բարբառների շփումների ու փոխազդեցությունների մասին առաջին գրավոր վկայությունները վերաբերում են 5-րդ դարի հայ մատենագրությանը: Սակայն իբրև լեզվական լայն երևույթ այդ շփումները սկսվում են 11-րդ դարից, երբ Հայկական լեռնաշխարհի ներքափանցեցին թուրք-սելջուկները: Ավելի ուշ Կիրակոս Պատմիչը (13-րդ դար) մոնղոլ-թաթարների լեզվի մասին խոսում է որպես նոր-նոր ծանոթացած երևույթի և ասում է. «Այլ եւ խօսք նոցա խժականք անծանօթք ի մէնջ. քանզի կռէին՝ զանունն Աստուծոյ Թանկրի եւ զքոյր՝ աքաճի... Եւ զայլ այսպիսի խժականք անուանք, զոր ի բազում ամաց մեզ անծանօթ, իսկ այժմ ակամայ ծանուցեալ»¹:

Նույն շրջանի միջնադարի հայ մատենագիրների երկերում հանդիպում են թյուրքական ցեղերի ու նրանց լեզվի մասին այլ հիշատակությունների ևս. որոնց վրա հենվելով կարելի է պնդել, որ թուրքերեն վախճառյալ բառերը հայերեն խոսակցական լեզվի մեջ արմատավորվել են մոտավորապես 13-14-րդ դարերից:

Եթե միջնադարում թուրքերենից հայերենին անցած բառերը հայտնի են, քանի որ դրանք ամրագրվել են հայ մատենագրության մեջ, ապա նույն ժամանակահատվածում (11-13դդ.) հայերենից թյուրքական բարբառներին վախճանցված բառերն ուղղակի չեն պահպանվել՝ Հայկական լեռնաշխարհում բնակված թյուրքերի գրավոր աղբյուրների չգոյության պատճառով: Բացի այդ, հայ լեզվաբանները գրական լեզվի ու բարբառների ուսումնասիրություններում ավելի շատ ուշադրության են արժանացրել հայերենում թուրքերենից կատարած վախճանություններին, և հայերենից թյուրքական բարբառներին անցած բառերի (թուրքական և հատկապես աղբրեջանական

գրականության մեջ դրանք անվանվում են արմենիզմներ) ամփոփ վերլուծություն չի արվել:

Թյուրքական բարբառների վրա հայերենի թողած ազդեցությունը բազմաբնույթ է: Այստեղ փորձում ենք վերհանել 1) թուրքերեն գրավոր առաջին հիշատակարանների, 2) հայերեն ու թյուրքական բարբառների շփումների, 3) թուրքախոս հայերի, 4) հայատառ թուրքերեն գրականության և 5) հայոց տեղանունների միջոցով թյուրքական բարբառներին անցած հայերենի լեզվական փաստերը:

1. Թուրքերեն առաջին գրավոր վկայություններից «Քիթաբի Դադա Գորգուր» ավանդազրույցում արդեն հանդիպում են հայերեն բառեր՝ *aznavur*- հայերեն ազնավուր, *al*- հայ.՝ այլ (անսովոր կերպարանքով ոգի), *arkat*-արկան, *arguru*-Արկուտի, *gurvax*(*mak*)-գովասն(ք), *gut* (մաս՝ *gutsus*, *gusu*)-գութ, *takyr*- թագավոր, *kalisa*- եկեղեցի, *holik*- հոլիկ և այլն՝ ընդամենը 19 փոխառություն²: Ավանդազրույցի հնագույն տարբերակը թեև պահպանվել է 15-րդ դարից, սակայն ենթադրվում է, որ դրա կորած բնագիրը 11-12-րդ դարերից է: Նշանակում է, արդեն այդ դարերում հայերենից փոխառյալ որոշակի թվով բառեր կային, որոնք թյուրքական բարբառներում քաղաքացիություն ստանալու շնորհիվ մուտք էին գործել մաս բանահյուսության, մի փոքր ուշ՝ գրավոր խոսքի մեջ: Հայերեն բառեր պարունակող գրավոր մեկ այլ աղբյուր է Շամախիի բանաստեղծ Իմադդին Նասիմիի (14-րդ դար)՝ Ժողովրդական լեզվով գրված «Դիվանը»՝ աղու, գութ, թագավոր, տավար հայերեն բառերով:

Դժվար չէ նկատել, որ առնվազն երկու բառ (գութ, թագավոր) կրկնվում են նշված երկու աղբյուրներում, ինչը նշանակում է, որ հայերեն փոխառությունները թյուրքական բարբառներում պատահական ու տեղային բնույթ չէին կրում և ընդունված էին տարածքի թյուրքախոս հանրության կողմից: Նույն երևույթը նկատվում է մաս հետազայում. 19-րդ դարում, օրինակ, հայերեն փոխառյալ միևնույն բառը կրկնվում է թե Օսմանյան Թյուրքայի, թե ներկայիս Ադրբեջանի տարածքների թուրքախոսների մոտ:

Այն, որ հայերեն բառերի փոխառումը դիպվածային բնույթ չէր կրում և դրանք տարածվում էին թյուրքական մի շարք բարբառներում, ապացուցվում է մաս նրանով, որ հայերեն միևնույն բառերն օգտագործում էին, թուրքախոսների հետ մեկտեղ, մաս այլ լեզուներ կրողները: Օրինակ, Սդերայի թուրքախոս. ինչպես մաս արաբախաս հանրությունը (արաբներ, հայեր, թուրքեր և այլք) ունեին անդեր (ամուներ), ամսքամ (ամզգամ), բադիխաս (պատուխաս), խաչըրկեթ (խաչերկաթ), կոզատը (կեղծավոր), շրթան (չորթան), պատիճ (պատիժ) և այլ բառեր, որոնք կրկնվում էին բնակավայրից բնակավայր, խոսվածքից խոսվածք:

Թյուրքական միջնադարյան աղբյուրներում հանդիպող հայերեն թագավոր բառը կիրառել է մաս արաբ պատմիչ Ռաշիդ-եղ-Դինը՝ պարսկերեն գրված «Թարիխ-ալ-Աֆրանջ»-ում (Ֆրանկների պատմություն): Նրա այս

երկում Թաքֆուր-ը հատուկ անուն է, որով նկատի է առնում Կիլիկիայի (Արմինիաթ-ալ-սուլթա) հայ թագավորին (ամենայն հավանականությամբ՝ Հեթում 2-րդին կամ Լևոն 3-րդին): Կամ՝ հնդեվրոպական ծագման հայերեն տավար (գրաբարում՝ տուար) բառն ունեն հայերի հետ շփված գրեթե բոլոր քյուրքական ժողովուրդները. թաթար. *tuar*, աղղը. *և* թուրք. *davar*, թուրքմեն. *dovar* (փոքր անասուն), իսկ կարակալպակ. *tuvar* (մատաղ անասուն) կարող էր Հայաստանից «տարված» լինել քյուրքական այլ ցեղերի միջոցով: Մեկ այլ օրինակ. քյուրքական բարբառները հայերենից են վերցրել գութան բառը. որն աղղրեջանական բարբառներում (*kotān*) «նեծ հողատարածք. արոտ» իմաստն է ձեռք բերել: Հայերեն Գութանասար տեղանունն ըստ այդմ պատճենվել է Քյոթանդաղի:

2. Թյուրքական բարբառներին անցած հայերեն բառերի ու լեզվական այլ միավորների հավաքման գիտական աշխատանքը սկսվեց 19-րդ դարի վերջին, ե այս հարցում մախաձեռնությունը Հրաչյա Աճառյանինն է: 1898թ. Կ.Պոլսի «Բիւրակն» հանդեսում մա կոչով դիմում է Արևմտյան Հայաստանի բանասերներին և ուսուցիչներին՝ բարբառային բառեր, առհասարակ՝ բարբառների վերաբերյալ լեզվական նյութեր հավաքելու և հրապարակելու խնդրանքով: Դրան ամմիջապես հետևում են տասնյակ հրապարակումներ, գյուղերից ու քաղաքներից հողավածներ են ուղարկվում «Բիւրակն»-ին, որոնցում ներկայացնում են մաս տեղացի թուրքերի ու թուրքախոս այլ ժողովուրդների փոխառած հայերեն բառերը (մման հրապարակումներ կարելի է հանդիպել «Բիւրակնի» 1898-1900 համարներում): Լեզվագիտական այս շարժման արդյունքը ապշեցնող էր. հավաքվում են հարյուրավոր բառեր, որոնք լեզվաբանական հետազա ուսումնասիրության ատաղձ էին: Հ.Աճառյանն իր այս ոլորտի պրպտումների մի մասը ներառում է «Հայերեն արմատական բառարանում», իսկ 1926թ. Բաքվում կայացած մի գիտաժողովի ժամանակ ներկայացնում է հայերենից թուրքական լեզուներին անցած 200-ի հասնող մի բառացանկ:

Ըստ «Բիւրակն»-ի նյութերի, Օսմանյան Թուրքիայի քյուրքական մի շարք բարբառներում հանդիպում են հայերեն բառեր: Արիստանի թուրքերի մոտ մնացած հայերեն բառերից են (փոխառյալ բառերը բերում ենք հայերեն տառադարձությամբ). արստաղ-ատաստաղ, բալաար-դոան վերին մասի սենը, զաւար-ձավար, թոռուն-թոռն, հէնէր-հանաք, հէաիկ-հատիկ, սող-ձող, փէկ-բակ, քէթ-գաթա, քոս-գոց և այլն: Եվդոկիայի թուրքերի մոտ մնացած հայերեն բառեր. քէօմ-գոմ, չէմիչ-չամիչ, պօտոմ-պատիճ, քէօկէր-կոշկար, կոշկակար, թոռուն-թոռն, ախըռ-ախոռ, փէօչ-պոչ, հէգէմ-հեծան, քիւրիքնետ-քարուքանդ և այլն: Արևմտյան Հայաստանից մինչև Կ.Պոլիս տարածված քյուրքական այլ բարբառների փոխառած հայերեն բառերից են մակ. ապուր, առու, ավագան, բագուկ, բարի, բլիթ, բրուտ, գամ, գերան, գոգնոց, դեղբափ, գոց, թել, թերմաշ, թոնիր, իլիկ, խաչ, խարշ, խոփ, կոթ,

հով, մագ, մածուն, մարագ, նիզակ, շիվ, պարան, պուպուկ, սայլ, սոխարած, վիկ(ն), փարախ, փեթակ, քարուկիր և այլն:

Բազմաթիվ հայերեն բառեր են պահպանվել աղբրեջաներում: Աղբրեջանցի լեզվաբան Մ.Շիրալինն իր երկու աշխատություններում⁴ արմենիզմներ է համարում ընդամենը 5 բառ՝ անդրբ (անտեր), բարբուլ (պառապ), մաքիյ (մաքի), հախչիխ (աղջիկ), դըղա (տղա): Մյուս լեզվաբանները ևս ամեն կերպ փորձում են չտեսնելու տալ հայերեն բառերի առկայությունն իրենց բարբառներում կամ գրական աղբրեջաներում:

Սակայն իրականում արմենիզմների թիվն աղբրեջաներում շատ ավելի մեծ է: Օրինակ, աղբրեջաներն են Նախիջևանի բարբառը, Դմանխի, Դագախի և այլ խոսվածքները փոխառել են ասմա (հայերեն՝ ասում ա ձևից), անտեր, հիմ(ք), հերիկ, աղջիկ (հախչիխ), պահակ, աղբյուր, կամ, եղան, սամի, չորթան, հոտաղ, զոմ, թառ, բանջար, մարագ, ավելուկ, թոռ, խաշու, խորթ, խոփ, ծեփ, կոճակ, կոտ, կուլա, հորովել, սրբիչ և տասնյակ այլ բառեր: զուտ բարբառային հայ բառերից՝ քաղալակ (կողով), կուտ, շատարար, վաղանել (հասունանալ), խաշիլ, շիթ (թեթևանիտ), ճողպուր (ընկույզ) և այլն: Խորհրդային շրջանից են աղբրեջաներն են անցել՝ աշխատօր, շաբաթօր(յակ), դաշտավարական, մախագահ բառերը⁵: Գրական աղբրեջաներն են տարբեր բառարաններ են մտել 24 հայերեն բառեր՝ անտեր, հատիկ, խաչ, հիմ(ք), շեն, սալ, բանջար, թաթիկ, թաղ, թել, լինգ, խաչաջուր, տնկի և այլն:

3. Հայերեն բառերը թյուրքական բարբառներին էին վախանցվում մակ թուրքախոս հայերի միջոցով: Տարբեր պատճառներով իրենց մայրենի լեզուն մասամբ կամ ամբողջությամբ մոռացած և թուրքերենով հաղորդակցվող հայերը շարունակում էին պահպանել մակ հայերեն տասնյակ այնպիսի բառեր, որոնց համարժեքները թուրքերենում գոյություն չունեին: (Ի դեպ՝ խալամ ընդունած հայերը շարունակում էին պահպանել մակ իրենց մախկին՝ քրիստոնեական կրոնի ծեսերի ու հավատալիքների ինչ-ինչ դրվագներ ու մակ դրանք փոխանցում էին թուրքերին: Այդպիսի մի օրինակ է մահմեդական հայերի ու թուրքերի մոտ թոմրում լավաշը թխելիս խաչակնքվելը):

Անկյուրիայի թուրքախոս հայերի մոտ պահպանված բառերից են՝ աճար, աւանակ (անմիտ), բանճար, եաղ (յալ) և այլն, որոնք գործածում էին մակ տեղի թուրքերն ու հույները⁶, Աղանայի թուրքախոս հայերի մոտ պապանված հայերեն բառերից են՝ ախաս-աղ ու հաց, անէս-անեծք, զարգաթթար-ծառզարդար, ժամդու-ժամկոչ, իրիսկին-երեցկին, իրիշինկ-երշիկ, կոշմակ-կոչմակ, մուճուխ-միջուկ, մաննոս-մատնոց, սէրօն-սիրուն, քեամուք-քամուք, օշնեալ-օրհնեալ և այլն:

Սակայն պետք է զգույշ մոտենալ այս փոխառություններին այն իմաստով, որ հաճախ մույն լեզուն (ասենք՝ արաբերենը կամ պարսկերենը) կարող է աղբյուր լինել թե՛ հայերենի, թե՛ թյուրքական բարբառների համար: Օրինակ, պարսկական ծագում ունեցող հետևյալ բառերը փոխառել են և՛ հա-

յերենը, և՛ թուրքերենը. հայերեն մոմ - թուրքերեն մոմ, քրինձ-քիրինձ, գոմեշ-քեօմիշ, խմոր-խամուր և այլն: Պարսկերենից են թուրքերենին անցել նաև՝ թաս, ոահան, տէֆ (դափ), չըլդզ (չարխ), քեմեր (կամար), քօր (կույր), սեփեթ (սապատ) և այլն: Հունարենից թուրքերենին են անցել՝ անխոն, լոռոս, պակսիմատ, մադադանոս և այլն: Նշված բառերն իրենց համարժեքներն ունեն հայերենում և բնականաբար հայերենից չէ, որ անցել են թուրքական բարբառներին:

Թյուրքական բարբառների հայերեն փոխառություններն իրենց բառիմաստներով բաշխվում են մի քանի հիմնական իմաստային դաշտերում, որոնցից առանձնանում են հոդագործության, արհեստների հետ կապվող բառերն ու հասկացությունները: Նախապես քոչվոր կենցաղավարություն ունեցող թյուրքական ցեղերը հարևան ժողովուրդներից, հայերից վերցնելու բավականին բան ունեցան, ինչպես հայերենից՝ գութան, թոնիր, հերկ, գոգնոց, գերան, հերկ, խոփ, կամ և այլն:

4. Մեծ թվով հայերեն բառեր են պահպանվել հայատառ թուրքերեն գրականության մեջ: Դրանք թեև անմիջական կապ չունեին բարբառների հետ, սակայն կարող էին թուրքախոսների կողմից հայերեն բառերի յուրացման միջավայր ստեղծել: Այս գրականության սկիզբը դրվում է 15-16-րդ դարերից՝ աշուղական, պատմական, կրոնադավանական և այլ բովանդակության ծեռագիր գրքերով: 1727թ.-ից տպագրվում են հայատառ թուրքերեն գրքեր, և առաջիններից է Մխիթար Մեքաստացու քերականությունը: Հետագա 250 տարում տպագրվում է մոտ 1200 անուն նման գիրք և մի շարք պարբերականներ:

Հայատառ թուրքերեն գրականությունը տպագրվում էր նախ և առաջ թուրքախոս հայերին հասկանալի ինչ-որ գրականություն մատուցելու, հայերենը մոռացած հայերին կրթելու համար: Կաթոլիկություն տարածելու նպատակով այս եղանակից օգտվում էին նաև լատինադավան հայերը: Եվ, բնականաբար, հայերեն բազմաթիվ բառեր էին սսորդում այդ գրականության մեջ, որոնք հասկանալի էին հայերին ու հիմք էին դառնում թուրքախոսների մոտ տարածվելու համար:

Այս գրականության շարքում, իբրև հնագույն մուշներից մեկը, հիշատակելի է Խիկար Իմաստունի խրատների դիպչադերեն հայատառ թարգմանությունը: Այն 17-րդ դարի է, պատրաստվել է Դրինից Լեհաստան գաղթած դիպչադախոս հայերի համար և պարունակում է, ինչպես ցույց են տալիս նախնական դիտարկումները, հայերեն բազմաթիվ բառեր, ինչպես՝ ճարտար, հիշատակ, գերեզման(կա), անգգամ(լարկա), լեղի, բամբաս(ել), փորձանք, փորձություն, արդար, փառք, ագահ, քաջ և այլն⁶: Իսկ 1791թ. Կ.Պոլսում տպված մի գիրք կրում էր «Անկիւրիւ սուրբ Թեալիտոն նահատակըն վէ Էնոի կուսանքլարըն պատմութիւնու» վերնագիրը:

Հայատառ թուրքերեն հսկայածավալ գրականության և մամուլի ուսումնասիրություններից հիշատակելի են Հ.Սանփանյանի, Է.Սևորդյանի աշ-

խատուքումները⁹։ Մեր տվյալներով, Անկարայի պետական համալսարանն է ձեռնամուխ եղել այդ գործին և մասնագետների պատրաստման նպատակով ուսանողներ է գործադրել Սանկտ Պետերբուրգի արևելագիտության ինստիտուտում սովորելու համար։

5. Հայերենից մի սովոր խումբ բառեր թուրքերենին են անցել տեղանվանական փոխառությունների միջոցով։ Պատմական Հայաստանի տարածքում բնակություն հաստատած թուրքական ցեղերը յուրացրին բնիկ տեղանունները մի քանի ճանապարհով։ ա) Իմաստային պատճենումներ. որի դեպքում թուրքերը պարզապես թարգմանեցին իրենց հանդիպած տեղանունները, ինչպես՝ Ազնվածոր տեղանունը պատճենմամբ դարձավ Գյոզալդարա, Արեգունի-Գյունեյ, Շերմակավան-Աղբիլիսա, Վարդահովիտ-Գյուլլիդուզ, Դարբնիկ-Դեմուրչի և այլն։

բ) Իմաստային-հնչյունական պատճենումներ. Աղբերք-Աղբուլաղ, Ջարեհավան-Ջարաֆխանե, Կորո ձոր (գետ)-Ջյոռ սո և այլն։

գ) Այս շարքում մեծ խումբ է կազմում տեղանվան համապատասխանեցումը թուրքերենի հնչյունական կանոններին։ Օրինակ, հայկական Ալն տեղանունը դարձավ Ագին և հնչյունական այդ կառուցվածքով մտավ թուրքերենի մեջ։ Այդպիսի տեղանուններից են՝ Բաբերդ-Բաբուրթ, Կումայրի-Գյումրի, Չագածոր-Չանգեզուր, Արագած-Ալագյազ, Կապան-Ղափան, Գոմք-Գոմուր, Ագարակ-Էդրեկ, Կարմիր-Կեմիք, Ընկուզեն-Էնկյուզեք, Սեւավերակ-Սեւերեկ, Գանձակ-Գյանջա, Ջերմսկ-Չերմիկ, Ջերման-Չերմե, Ողական-Սիսկան, Սևան-Սեյվան(կալա), Գավառ-Գեւեռ, Պաքտավ-Բարդա, Կապադակ-Կարալա (վերջին երկուսը՝ արաբերենի միջնորդությամբ)¹⁰ և այլն։

Հայերեն մի շարք փոխառյալ բառեր դարձան նաև թուրքերեն բաղադրյալ տեղանունների բաղադրիչներ, ինչպես՝ Խաչլու, Խաչդաշ, Խաչդաղ, Խաչքուլաղ. Վարդանլու, Դաշխաչ, Լոթդարա, Վանքզյոլ. Վանքլաղ և այլն։

Լեզուների փոխազդեցությունը երկկուլմանի բնույթ է կրում, տարբերությունը միայն փոխառությունների (բառային, իմաստային, քերականական) չափի մեջ է։ Նույնը վերաբերում է նաև հայերենի ու թյուրքական բարբառների շփումներին։ Հայերեն գրավոր հին աղբյուրներում պահպանվել են 170-ի հասնող թուրքերեն բառեր, հայ բարբառները թուրքերենից ավելի շատ բառեր են փոխառել։ Պոլսի բարբառում դրանց թիվը հասնում էր 4000-ի, Վանի բարբառում՝ 2100-ի, Լարաբադի բարբառում և Երեանի խափածքում՝ մոտ 800-ականի և այլն, սակայն գրական հայերենը պահպանել է համագործածական դարձած միայն 20 թուրքերեն բառ՝ ալոն, բաբուր, բեկ, ելակ, երշիկ, խամաճիկ, չոքել, տոպրակ և այլն։

Իսկ հայերենից թյուրքական բարբառներին անցած բառերի քանակը մեր բառացանկում անցնում է 300-ից (ճշգրտված լիարժեք ցանկը կներկայացնենք առաջիկայում), թեև այս թիվն էլ վերջնական համարել չի կարելի, և ուսումնասիրությունները պետք է շարունակվեն, նկատի ունենալով, որ

յութաբանչաւոր փոխառոյթաւ բառ իր հետ քաղաքակրթական որոշակի տարր
է փոխանցում փոխառու լեզվին ու ժողովրդին:

NORAIR POGHOSYAN

THE INFLUENCE OF ARMENIAN ON TURKISH DIALECTS

(Summary)

In the course of long-lasting contacts with Armenians the Turkish tribes that had settled down in Armenia have borrowed numerous words from Armenian (the so-called Armenisms). These words have passed to Turkish dialects through oral language, and partially, through written sources, which are examined in this article. According to the author, the overall number of Armenisms in the Turkish dialects exceeds 300.

ԾԱՆՈԹԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

1. Կիրակոսի բառացանկում ընդգրկված է մոնղոլական 50 բառ, որն այդ լեզվի մասին ամենահին գրավոր հիշատակությունն է:
2. Ռ.Բաղդասյան, Հայերեն բառեր «Զիքարի Դադա Գորգուլում», ՊԲՀ, 1974, N 1, էջ 162-174:
3. Բիրակն, 1899, N8, էջ 116:
4. Մ.Շիրալիև, Բաքվի բարբառը, Բաքու, 1957, Աղբյուրներն ընդգրկված բարբառագիտության հիմունքներ, Բաքու, 1962 (երկուսն էլ արդյունքներ են լեզվով):
5. Գ.Բաղդասյան, Հայկական ԽՍՀ Միսիանի շրջանի աղբյուրներն ընդգրկված բառեր, Բաքու, 1966, Մ.Շիրալիև, Աղբյուրներն ընդգրկված բառերն ու խոսվածքներ, Բաքու, 1983, Ա.Հյուսեյնով, Աղբյուրներն ընդգրկված բարբառագիտություն, Բաքու, 1967, էջ 100 (բոլորն էլ՝ աղբյուրներ են լեզվով):
6. Բիրակն, 1898, N 45-46, էջ 788-790:
7. Միսիթար Սեբաստացի, «Դուռն քերականության աշխարհաբան լեզուին հայոց, շարադրեցալ տանական լեզուա», Վենետիկ, 1729:
8. Հմմտ. Ա.Սարգիսյան, Պատմությունն ու խրատը Խիկարայ իմաստուն, գիրք Բ, Երևան, 1972, էջ 189-196:
9. Э.Севортян, Документы на половецком языке XVІв., М., 1967; Հ.Ստեփանյան, Հայատառ բարբառներն պարբերական մամուլ, Եր., 1987.
10. Տե՛ս նաև՝ Ն.Պողոսյան, Հայաստանի բնակավայրերի վերանվանման մերկա փուլը, Հանդես Երևանի համալսարանի, 1997, N 2, էջ 85-90: